

РОЗДІЛ 1 УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 81'276.6'373:355.018

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.25.1.1>

ЗМІНА МОВЛЕННЄВОЇ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ В УКРАЇНІ

CHANGE OF SPEECH BEHAVIOR DURING WARTIME IN UKRAINE

Бернацька С.М.,

*orcid.org/0000-0002-3029-2396**доцент кафедри української мови, літератури та культури**Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Лексика – це частина мови, яка найбільше зазнає впливу сучасності, вона постійно покращується та адаптується під вимогу часу. За часів незалежної України словниковий запас української мови зазнав змін, оскільки одна частина слів йшла зі вжитку, а інша – навпаки, входила в словниковий запас. У статті розглядається вплив соціально-політичних, економічних перетворень на національну самоідентифікацію та розвиток української мови. У статті пояснюються причини виникнення в мові нових слів та вплив російсько-української війни на особливий розділ мовознавства – неологію. Життя в умовах воєнного стану є реаліями сьогодення, неживані слова набувають нового сенсу, з'являються нові словосполучення, вирази, які позначають реальний стан речей, набула поширення військова лексика. Разом з тим розвивається і воєнна лексика, яка потребує подальшого вивчення. У статті проаналізовано неофіційний словник неологізмів воєнного часу, зібраний журналістами Інформаційного агентства. Зазначається актуальність проникнення нових слів в активний словник носіїв української мови, популяризація та підвищення зацікавленості державної мови у світі, політика держави для забезпечення національної безпеки, шляхом захисту української мови на національному рівні. Розглядається законодавчий аспект регулювання української мови з метою поширення сфери її функціонування, підвищення присутності української мови в суспільстві, зміцнення її державного статусу. Проаналізовані етапи імплементації «Закону про мову» та нового українського правопису. Аналізується правильність вживання «проросійських» власних назв з малої літери та запропонована альтернатива обґрунтування законності вживання малої літери в деяких власних назвах, шляхом використання принципу виразності – антономазії, до моменту прийняття змін до чинного українського правопису.

Ключові слова: лексика, лексикологія, російсько-українська війна, вживання слів з малої літери, антономазія, військова та воєнна лексика, неологізми.

Vocabulary is the part of the language that is most influenced by modernity, it is constantly improving and adapting to the demands of time. During the time of independent Ukraine, the vocabulary of the Ukrainian language underwent changes, as one part of the words went out of use, and the other, on the contrary, entered the vocabulary. The article examines the influence of socio-political and economic transformations on national self-identification and the development of the Ukrainian language. The article explains the reasons for the emergence of new words in the language and the impact of the Russian-Ukrainian war on a special branch of linguistics - neology. Life in the conditions of martial law is the reality of today, unused words acquire a new meaning, new phrases and expressions that denote the real state of affairs appear, military vocabulary has become widespread and requires further study. The article analyzes the unofficial dictionary of wartime neologisms, compiled by journalists of the Information Agency. The relevance of introducing new words into the active vocabulary of Ukrainian speakers, popularizing and increasing the interest of the state language in the world, state policy to ensure national security by protecting the Ukrainian language at the national level is noted. The legislative aspect of the regulation of the Ukrainian language is considered in order to expand the scope of its functioning, increase the presence of the Ukrainian language in society, and strengthen its state status. The stages of implementation of the "language law" and the new Ukrainian spelling are analyzed. The correctness of the use of "pro-Russian" proper names with a lowercase letter is analyzed and an alternative is proposed to justify the legality of the use of a lowercase letter in some proper names, by using the principle of expressiveness - antonomasia, until the adoption of changes to the current Ukrainian spelling.

Key words: vocabulary, lexicology, Russian-Ukrainian war, use of lowercase words, antonomasia, military vocabulary, neologisms.

Постановка проблеми. «Слово, моя ти єдина зброе... Станеш ти кращим мечем на катів» [1]. Ці слова Лесі Українки в сучасних реаліях наповнилися новим змістом. З 2014 року Р(р)осійська Ф(ф)едерація веде загарбницьку війну проти українського народу. Протягом цього часу змінювалася національна свідомість та ставлення

до державної мови. Указом Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року в Україні було введено воєнний стан внаслідок повномасштабного вторгнення Р(р)осійської Ф(ф)едерації на територію України [2]. Саме протягом останніх місяців мова наповнилася новими значеннями, були створені нові поняття, пов'язані з війною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Американський дослідник Л. Барнс, досліджуючи зв'язок між війною та мовою, писав, що «війна може призвести або до смерті мов, або до створення інших, оновлених. Війна по-різному впливає на зміну мови та відповідає за створення нових слів та виразів» [3].

Питанням утворенням військової лексики займалися багато лінгвістів. Василенко Д.В. поділяє думку, що військовий вокабуляр складається з ядра – термінологічної лексики, і периферії – нетермінологічної, субстандартної лексики [4, с. 4]. До військової субстандартної лексики відносимо слова неформального спілкування емоційного забарвлення, які набули поширення серед військових: жаргонізми, сленгізми, фразеологізми та неологізми.

Фоміна Н.Д. вважає, що військова лексика може бути загальноновживаною та виступати засобом соціально-мовленнєвої характеристики. У складі військової лексики виокремлюють військові терміни та військово-побутову лексику. Військові терміни – це слова або словосполучення, які відповідають поняттям військової справи. Військово-побутова лексика є перехідним явищем між військовою термінологією і загальноновживаним словником [5, с. 3].

На думку Мельник П.П., військова лексика тісно переплітається з повсякденною мовою, військові лексичні одиниці все частіше з'являються у вокабулярі мовця [6, с. 138].

О.М. Нікіфорова наголошує на тому, що лексичний склад воєнно-політичних текстів ... представлено суспільно-політичною, загальновійськовою, спеціальною військовою лексикою, військовими реаліями та міжгалузєвою лексикою [7, с. 173].

Виходячи з вищевказаного, вважаю, що найбільшого поширення зараз набуває саме воєнна лексика, яка охоплює загальновійськову, спеціальну військову та загальноновживану та віддзеркалює сучасні реалії української мови, внутрішні та зовнішні чинники, які впливають на її розвиток. На жаль, найбільшого поширення воєнна лексика зазнала за час російсько-української війни 2014–2022 років. Саме тому це поняття потребує подальшого наукового вивчення.

Постановка завдання. Завданням даного дослідження є аналіз: 1) особливостей лексико-семантичних процесів в українській мові в період воєнного часу; 2) роль зовнішніх та внутрішніх чинників на формування військової лексики; 3) рівень впливу соціально-економічної ситуації на мовну самоідентифікацію.

Виклад основного матеріалу. Постановою КМУ «Питання українського правопису» № 437 від 22 травня 2019 року (далі – Правопис) було схвалено український правопис у новій редакції, який був розроблений Національною комісією з питань правопису [8]. Відповідно до п. 6 та 7 § 50 Правопису географічні та адміністративно-територіальні власні назви пишуться з великої букви, у тому ж числі назви держав пишуться з великої букви. У разі, якщо назва країни складається з кількох слів, то всі слова пишуться з великої літери (наприклад, Сполучені Штати Америки, Французька Республіка тощо). Ця норма стосується і країни-агресорки, оскільки жодних винятків для Р(р)осійської Ф(ф)едерації не зазначено.

Проте, варто звернути увагу на п. 5 § 49 Правопису, який вказує на правило, коли прізвища або імена вживаються зневажливо, то їх варто писати з малої літери (наприклад, азефи, квіслінги, гітлери – загальні назви воєнних злочинців) [9]. Тому лінгвісти, за активної підтримки українського суспільства, все частіше застосовують це правило українського правопису за аналогією [10].

Крім того, в українській мові існує прийом виразності – антономазія. Остання відіграє важливу роль в філології, оскільки покращує виразність та милозвучність мовлення, передає емоційне забарвлення описуваних об'єктів, а також виконує кумулятивну функцію мови, сполучаючи текст з культурою та колективним досвідом українського народу. Антономазія є різновидом синекдохи, яка в свою чергу є різновидом метонімії та формується внаслідок перейменування власної назви на загальну, а загальна – на власну на основі її визначальної риси, ознаки, властивості, завдяки якій цю особу не можна сплутати з іншими [11, с. 40]. Наприклад, з великої літери варто писати: Великий Каменярь – Іван Франко, Безсмертний Кобзар – Тарас Шевченко. Також вживаємо «донька Прометей» – Леся Українка, «батько нації» – Михайло Грушевський, «залізна леді української літератури» – Ліна Костенко. У негативному значенні вживають такі слова: донжуан – «залицяльник», ромео – «закоханий романтик» тощо. Тому за принципом аналогії Р(р)осія могла б писатися з малої літери в значенні країни-терористки.

На сайті Кабінету Міністрів України 11 листопада 2022 року розпочато збір підписів на підписання петиції «Щодо написання назви країни-агресора з маленької літери». За текстом петиція пропонується внести зміни до розділу щодо правопису власних назв та законодавчо закріпити,

що назва держави-агресора, її державні органи, прізвище та імена осіб, які безпосередньо причетні до воєнних дій на території України, офіційно писатимуться з маленької літери [12].

Окрім того, вплив державної мовної політики дає позитивні плоди. З початку повномасштабного вторгнення Р(р)осійської Ф(ф)едерації на територію України відчувається значне зростання кількості людей, які виявили бажання вивчати українську мову з усього світу. Це є актом не лише підтримки, але й зацікавленості українською мовою та культурою. З початком війни в Україні кількість охочих вивчати українську мову на освітній платформі Duolingo зросла на 577%. Станом на 20 березня 2022 року найбільша зацікавленість зросла у Сполучених Штатах Америки (на 554%) з 24 лютого 2022 року, у Польщі цей відсоток сягає 2677% і продовжує зростати [13].

Важливу роль у розвитку мовного потенціалу української мови, зміцнення її статусу в умовах війни, має розвиток законодавства у цій сфері.

Так, Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» № 2704-VIII від 25 квітня 2019 року (далі – Закон про мову) [14] прийшов на заміну Закону України «Про засади державної мовної політики» [15], який був визнаний неконституційним за Рішенням Конституційного Суду № 2-р/2018 від 28.02.2018 [16] частково набрав чинності через два місяці з дня його опублікування – 16 липня 2019 року.

Відповідно до статті 1 Закону, починаючи з 16 липня 2019 року, деякі норми Закону набирають чинності поетапно (через 2, 3, 5 років, а норми, які стосуються встановлення української мови мовою ЗНО та вступних випробувань аж через 11 років, тощо).

Чергові два етапи нововведень Закону були запровадженні у 2022 році та стосуються статті 25 Закону щодо друкованих засобів масової інформації загальнодержавної та регіональної сфери розповсюдження [14, ст. 25]. Для друкованих місцевих ЗМІ ця норма вступить в силу з 16 липня 2024 року. Так, друковані ЗМІ можуть публікувати видання іноземною мовою, за умови одночасного видання тиражу державною мовою такого ж обсягу та такого ж змісту.

Дія цієї норми не поширюється на друковані видання, які публікуються мовами корінних народів України (кримськотатарською), офіційними мовами Європейського Союзу (англійською) та наукових видань з особливостями, зазначеними в цьому Законі.

Інша норма Закону набрала чинності з 16 липня 2022 року та стосується зазначення української

мови на користувацьких інтерфейсах комп'ютерних програм, що реалізуються в Україні зі змістом та обсягом не меншим, що й іншомовні версії таких інтерфейсів. Така ж вимога стосується інтернет-представництв органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій державної та комунальної форм власності, ЗМІ, суб'єктів господарювання, що реалізують товари та послуги в Україні та зареєстровані в Україні, які повинні відображатися українською мовою за замовчуванням (поряд з державною мовою може існувати й інші версії мов) [14, ч. 1, 2 ст. 27].

Також набирають чинності санкційні норми статей щодо накладення штрафу у разі порушення порядку застосування Закону, зокрема, у сфері освіти та науки, культури, книговидавництва, у користувацьких інтерфейсах комп'ютерних програм та веб-сайтів, порушення діловодства та документообігу в органах державної влади та місцевого самоврядування, судах та інших суб'єктів господарювання державної комунальної форми власності тощо (статті 188⁵² і 188⁵³ Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Аналіз зазначених етапів Закону про мову свідчать про його успішні етапи імплементації, які проводяться в межах плану, отримують підтримку з боку українського суспільства і сприяють лише розширенню сфери впливу державної мови.

Відомим є факт, що в багатьох мовах світу з'являються нові слова щодня, які описують ті чи інші явища сучасного світу. Деякі слова не залишаються надовго та зникають через деякий проміжок часу, а деякі – пускають коріння та залишаються в мові назавжди, переходячи в щоденну лексику. Нове слово, вираз або ж нове значення старого слова мають назву неологізмів. Виникнення неологізмів безпосередньо пов'язано з позначенням нового предмету чи явища, тому неологізми можуть запозичуватися з іноземних мов або ж авторських творів.

Українська мова багата на неологізми, які під час війни вони набули ще більшого поширення. Неологізми здатні заповнити прогалини мови та передати абсолютну атмосферу часу, оскільки формуються під впливом життя людини.

Сьогодні лексика української мови постійно поповнюється та збагачується новими мовними одиницями, до них відносять неологізми, запозичення яких дає можливість зрозуміти, що українська мова, засоби масової інформації, політична, технічна, літературна сфера постійно ними збагачуються. Науковці вважають, що неологізми,

тобто слова, які ще не увійшли до активного вжитку, і слова, які виходять з ужитку, поповнюючи розряд застарілих, становлять пасивний фонд мови [17, с. 108].

О.О. Тараненко дає таке визначення неологізма – «неологізм – це слово, а також його окреме значення, вислів, які з'явилися в мові на даному етапі її розвитку або були вжиті тільки в певному акті мовлення, тексті чи мові конкретного автора. Новизна неологізма звичайно усвідомлюється мовцями, але сама його суть визначається насамперед часом його появи в мові, а не стилістичним забарвленням (наприклад, назва лікарського препарату не може сприйматися як неологізм). Неологізм є категорією історично змінною. Постаючи як частина пасивного словника, вони можуть згодом або переходити до сфери активного слововжитку, або ж зникати (час їх повного існування може становити всього кілька років). Неологізми служать, з одного боку, для номінації нових чи ще не названих понять, реалій, а з другого – для заміни попередніх найменувань новими, зумовленої різними чинниками [18, с. 408].

В українській мові в залежності від способу утворення неологізми поділяють на лексичні, які частіше за все запозичуються з інших мов (макіяж, спам) і семантичні, тобто відомі слова, які набувають нового значення (зебра – розмітка пішохідного переходу), новостворені або запозичені з інших мов.

Причиною появи неологізмів в основному є науково-технічний прогрес, створення та розвиток нових технологій, відкриття в науці та техніці, медицині та культурі. Головною ознакою неологізмів є абсолютна та повна новизна слова для більшості носіїв мови. Оскільки нове слово входить в активний вжиток, то знаходиться в стані неологізму не може довгий період часу. З моменту активно вживання слова, останнє втрачає всі ознаки новизни та поступово входить в лексичну систему мови в якості загальноновживаного.

В 2022 році значно вплинули на поширення неологізмів суспільно-політична ситуація, а саме повномасштабне вторгнення Р(р)осійської Ф(ф)едерації на територію нашої держави. Тому активно поширюються саме неологізми війни. Так, наприклад, нещодавно журналісти Інформаційного агентства Міністерства оборони України уклали словник воєнних неологізмів [19].

Серед загальновідомих слів, які набули поширення ще в 2014 році (напр. кіборги – українські військові, неологізм, який з'явився для

найменування героїв, які брали участь в захисті Донецького аеропорту) відомі й інші неологізми, утворенні протягом останніх місяців повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України («рашизм» – злочинна шовіністична ідеологія «руського міра», «чорнобаїти» – повторювати декілька разів одну й ту саму помилку, «Доброго вечора ми з України» – нагадування про українців та їхню патріотичну позицію, «дзеркальна тиша» – бойові дії). Деякі слова отримали нове значення («бавовна» – вибух в Російській Федерації, «орк» – російський військовий, «тривога» – сигнал про необхідність прямувати до укриття через загрозу ведення активних бойових дій).

Незважаючи на це, рівень мовної самоідентифікації українців постійно зростає. Повномасштабне вторгнення Р(р)осійської Ф(ф)едерації на територію України, як одна із причин, сприяє лише пришвидшенню цього процесу. Сьогодні 83% українців підтримують статус української мови як єдиної державної, а 76% опитуваних вважають українську своєю рідною мовою. Це на 19% більше, ніж було у 2012 році. Більшість українців вважають, що «мовна проблема» не існує і вона носить більше політичний і частково локальний характер. Про це свідчать дані Шостого загальнонаціонального опитування щодо мовного питання, проведене 19 березня 2022 року соціологічною групою «Рейтинг» [20].

Висновки. Мова є найважливішим засобом спілкування та комунікації, а тому вона повинна відповідати вимогам сучасності в процесі пізнання та дослідження світу. Лексична система української мови постійно розвивається, модернізується, з'являються нові поняття, які потребують нового значення, незважаючи на війну в Україні. Неологізми збагачують неформальну лексику сучасної української мови, проте з іншого боку, показують вектор розвитку української мови, за умови вдалого його використання, чіткого тлумачення сприяють збагаченню багатства сучасної української мови. Наразі гостро стоїть питання подальшого наукового вивчення поняття «воєнна лексика», узаконення вживання російських власних назв з малої літери, оскільки чітко встановленого правила немає, а існує лише можливість вживання за аналогією. Також з метою поширення сфери впливу української мови потрібне подальше прийняття дій Урядом з метою популяризації державної мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Леся Українка. ТВОРИ. Київ, "Молодь", 1971. URL: <http://poetyka.uazone.net/default/pages.phtml?place=lesia&page=lesia16> (дата звернення: 29.11.2022)
2. Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 від 24.02.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 29.11.2022)
3. Lawrie Barnes (2003) Language, war and peace: An overview, *Language Matters*, 34:1, 3-12, DOI: 10.1080/10228190308566188. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10228190308566188?needAccess=true> (дата звернення 29.11.2022)
4. Василенко Д. В. Англomовні лексичні інновації військової сфери, утворені шляхом словоскладання. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Філологічні науки* : Збірник наукових статей. Запоріжжя, 2008. № 1. С. 38–44. URL: https://web.znu.edu.ua/herald/issues/2008/fil_2008_1_2/2008-26-06/004.pdf (дата звернення: 29.11.2022)
5. Фомина Н. Д. Военная лексика русского языка в контексте художественной речи (на материале советской литературы) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. Москва. 1968. 24 с.
6. П. П. Мельник, М. М. Юрковська. Визначення поняття військової лексики та підходи до її вивчення. С. 137–141. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/11258/11148> (дата звернення: 29.11.2022)
7. Нікіфорова О. М. Лексико-семантичні та жанрово-стильові особливості воєнно-політичного перекладу: дис.: 10.02.16. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2020. 260 с.
8. Постанова КМУ «Питання українського правопису» № 437 від 22.05.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/437-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.11.2022)
9. Український правопис, схвалений КМУ Постановою № 437 від 22 травня 2019 року. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/%202019.pdf> (дата звернення: 29.11.2022)
10. Зневажлива граматики війни: Власні назви та імена агресора пишемо з малої літери. URL: <https://chesno.ck.ua/2022/03/16/znevazhlyva-gramatyka-vijny-vlasni-nazvy-ta-imena-agresora-pyshemo-z-maloyi-literi/> (дата звернення: 29.11.2022)
11. Антономазія. За ред. Звонська Л. Л., Корольов Н. В., Лазер-Паньків О. В. та ін. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. С. 40. 552 с.
12. Петиція «Щодо написання назви країни-агресора з маленької літери на офіційному сайті КМУ: <https://petition.kmu.gov.ua/kmu/Petition/View/4900> (дата звернення: 29.11.2022)
13. Luis von AHN (CEO & co-founder of Duolingo): Standing with Ukraine: A message from CEO. URL: <https://blog.duolingo.com/duolingo-statement-ukraine/> (дата звернення: 29.11.2022)
14. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України № 2704-VIII від 25.04.2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення 29.11.2022)
15. Про засади державної мовної політики: Закон України № 5029-VI від 03.07.2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text> (дата звернення: 29.11.2022)
16. Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо невідповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» № 2-р/2018 від 28.02.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#n55> (дата звернення: 29.11.2022)
17. Пономарів О. Д. Сучасна українська мова : підручник. О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. 4-те видання. Київ : Либідь, 2008. 488 с.
18. Українська мова: Енциклопедія. НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови; редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та інші. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
19. АрміяInform представляє словник неологізмів української мови від 20.07.2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/07/20/armiyainform-predstavlyaye-slovnuk-neologizmiv-ukrayinskoyi-movy/> (дата звернення: 29.11.2022).
20. Соціологічна група «Рейтинг»: Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (дата звернення: 29.11.2022)